

EL MUSEU REGIONAL I EL PALAU DE LES CIÈNCIES NATURALS: INICIATIVES D'INSTITUCIONALITZACIÓ DE LA HISTÒRIA NATURAL A LA VALÈNCIA DEL PRIMER TERÇ DEL SEGLE XX¹

Jesús Ignasi Català Gorgues

Departament d'Història de la Ciència i Documentació (Universitat de València)

Paraules clau: història natural, institucionalització, museus científics, València, segle XX

The Regional Museum and the Palace of the Natural Sciences: Initiatives of institutionalization of the Natural History in the Valencia of the first third of the twentieth century

Summary: During the 1910's, the Valencia section of the Real Sociedad Española de Historia Natural projected the creation of a regional museum of animals, plants and geological productions. At the same time, the Laboratorio de Hidrobiología Española, the first limnologic Spanish center, was founded in the same city. Soon after these initiatives, the city council planned erect a Palace of Natural Sciences that took in the mentioned scientific institutions and the palaeontological Municipal Museum. This work revises the history of this project and analyzes the causes of its failure.

Key words: Natural History, institutionalization, scientific museums, Valencia, 20th century

1. Introducció

El cultiu de la història natural al País Valencià a la primera dècada del segle XX estigué caracteritzat per les tasques inconnexes d'un grapat de naturalistes, alguns d'un relleu destacable als seus camps², sense cap suport institucional i sense més relació mútua que la que es derivava del veïnatge. La situació canvià una mica al començament del següent decen-

¹ Aquest treball, fruit d'una beca predoctoral de la Conselleria d'Educació i Ciència de la Generalitat Valenciana, s'inscriu al projecte GV-2409/941 dintre del Pla Valencià de Ciència i Tecnologia.

² Cal destacar Eduardo Boscà, catedràtic a la Universitat de València, i especialista reconegut internacionalment pel que fa a l'herpetologia i la paleontologia, com també Carlos Pau, farmacèutic de Sogorb, autor de nombroses obres botàniques, en conjunt de gran qualitat. Més jove, començava a excel·lir per aquests anys el catedràtic de l'Institut General i Tècnic d'Alacant, Daniel Jiménez de Cisneros, en qüestions estratigràfiques i paleontològiques.

ni; en efecte, a les acaballes de 1913 va constituir-se la secció de València de la *Real Sociedad Española de Historia Natural*, i des d'eixe moment els naturalistes valencians comptaven amb un fòrum d'encontre quotidià i d'intercanvi d'experiències. Al voltant de la secció de València s'articularen certes iniciatives d'institucionalització de la pràctica naturalística, que tot seguit descriuré, que en qualsevol cas, però, no van suposar un canvi real pel que fa a la situació d'absència d'institucions científiques, en el sentit sociològic estricte, que es donava a València i la seua àrea d'influència (López Piñero, Navarro, 1995: 560 ss).

La fundació de la mateixa secció de València respongué a una iniciativa institucionalitzadora, mampresa pel catedràtic d'Història Natural de l'Institut General i Tècnic de València, Celso Arévalo Carretero (1885-1944) que, delerós d'introduir a Espanya les noves orientacions per als estudis de la vida a les aigües continentals derivades de la nova ciència de la hidrobiologia –equivalent prou aproximat del que ara denominem «limnologia»– aprofità la seua estada a València i la receptivitat de la direcció de l'Institut per a fundar el *Laboratorio de Hidrobiología Española*, que tingué llur seu a uns locals de l'esmentat centre docent. Arévalo, reconegut per tothom com a fundador de la secció de València, impel·lí la creació d'aquesta per tal de recaptar el suport dels naturalistes locals a la seua iniciativa d'implantació de la hidrobiologia, la primera expressió «institucional» de la qual hauria d'estar el *Laboratorio de Hidrobiología* (Casado, 1994: 197; Català, 1995: 154).

2. La formació d'un museu regional pels socis de la secció de València

A la sessió de gener de 1914 de la secció de València –la quarta des de la seua constitució– Celso Arévalo proposà als seus consocis la creació d'un museu regional que recolliria les diverses produccions naturals del País Valencià, tasca per a la qual demanava la col·laboració de tots els membres de la secció³. Immediatament trobà resposta, i José Sanchis Pertegàs, exalcalde de València, aleshores president de la secció, oferí les seues col·leccions de papallones valencianes, premiades a les exposicions Regional i Nacional de València de 1909 i 1910 (Sección de Valencia, 1914a: 94). La donació va fer-se efectiva dos mesos després, i Sanchis va estipular que, en cas que la secció es dissolgués, la propietat passaria a l'Institut General i Tècnic de València (Sección de Valencia, 1914c: 210). En qualsevol cas, la col·lecció es diposità provisionalment al Museu d'Història Natural de l'Institut, mentre no es disposara de local adient que pogués funcionar com a seu permanent del Museu Regional Pardo, 1920: 99-104).

A la sessió de febrer de 1914 va constituir-se, a proposta del jesuïta Jaume Balasch, una comissió encarregada de coordinar les tasques relacionades amb el Museu Regional; la van formar Arévalo, Sanchis Pertegàs, el conservador del Museu d'Història Natural de la Universitat i reconegut entomòleg Emilio Moróder, i el militar retirat Eduardo Rosselló, aficionat a la malacologia, que havia reunit una important col·lecció de coquilles d'arreu el món (Sección de Valencia, 1914b: 160). Hom pot veure a la taula 1 –que ofereix la relació de donants i donacions, amb les dates corresponents– que el major cabal de donacions correspon

³ Cal dir que Arévalo ja va fer una proposta semblant quan residia a Saragossa, als seus consocis de la secció de la *Real Sociedad* d'aquesta ciutat; en aquest respecte, v. Arévalo (1907).

als anys 1914 i 1915. Després es refredà aquest entusiasme inicial, i al 1918 i 1919 no hi trobem donacions per al Museu Regional, encara que sí, alternativament, per al Museu de l'Institut⁴. A l'octubre de 1919, quan Celso Arévalo ja s'havia traslladat a Madrid, Rosselló revifà l'interès de la secció de València en la constitució del Museu Regional, i a proposta seua s'aprova escometre una campanya de difusió a la premsa local, al temps que es formava una comissió per tal de recaptar ajudes de la Corporació Municipal destinades a construir o llogar un local adient (Sección de Valencia, 1919: 462-463). Cal destacar que Rosselló, al mes d'abril de 1914, ja havia instat la primera comissió, adés esmentada, a posar-se a treballar (Sección de Valencia, 1914d: 253); sembla, doncs, que la iniciativa estava prou aturada des del començament. Rosselló, és clar, volia fer donació de la seua col·lecció conquiològica, però tan sols si trobava garanties per a què fos exposada al públic a raonable termini.

NOM DEL SOCI	DONACIÓ	DATA
J.Sanchis Pertegàs	Lepidòpters valencians (22 caixes)	28-1-1914
E. Rosselló	Zoontaris, clypeasteroids i foraminífers	27-5-1914
E. Rosselló	[no consta]	30-9-1914
C. Arévalo	Anfípods, mol·luscs i insectes fluviàtils	30-9-1914
R. Trullenque	Minerals	29-10-1914
R. Trullenque	Oligist i fòssils cònics de Navarrés	30-12-1914
R. Trullenque	Fotografies de fòssils de Benaixeve	25-2-1915
R. Martí	Fisilingüe de la Devesa de l'Albufera	25-3-1915
L. Pardo	Limonites d'Artana	28-10-1915
R. Trullenque	Fòssils d'Albocàsser	30-12-1915
A. Boscà	Torba de Castelló	27-4-1916
F. Morote	Roca volcànica trobada entre Palma de Gandia i Ador	25-1-1917
R. Trullenque	Exemplars geològics de Xelva	22-2-1917
R. Trullenque	Galena argentífera de Carlet	29-4-1920
E. Boscà	Algues valencianes	20-10-1920
A. Boscà	Minerals de la serra d'Espadà	28-2-1924

Taula 1. Donants i donacions al Museu Regional de la secció de València, amb les dates corresponents [Font: sessions de la secció de València de les dates esmentades, recollides als corresponents volums del *Boletín de la Real Sociedad Española de Historia Natural*].

Com a resultat de les gestions de la nova comissió, i singularment del director de l'Institut, Francisco Morote, president de la secció durant l'exercici de 1919, i destacat prohom a la València de l'època, es va constituir al 1920 una *Junta para el fomento de las Cien-*

⁴ Si atenem a les sessions d'eixe bienni, no menys de sis donacions.

cias Naturales, que, presidida per un altre soci de la secció, el Comte de Montornès, i amb participació de les instàncies públiques, neixia amb l'objectiu primordial de muntar el Museu Regional (Sección de Valencia, 1920: 175-176). Al mateix temps, es mamprenia de nou, encara que amb timidesa, amb les donacions, com hom pot veure a la taula 1.

3. El Palau Municipal de les Ciències Naturals

Quan Celso Arévalo deixà València a les acaballes de 1918, per tal de prendre possessió de la càtedra d'Història Natural a l'Institut Cisneros de Madrid, la direcció de l'Institut General i Tècnic sol·licità l'adscripció del *Laboratorio de Hidrobiología Española* al *Museo Nacional de Ciencias Naturales*; així, Arévalo podia continuar dirigint-lo, amb la qual cosa es garantia la continuïtat del projecte Casado, 1994: 65-66). La incorporació es produí, efectivament, per Reial ordre de 3 de maig de 1919; es creava al *Museo Nacional* una secció d'hidrobiologia, amb Arévalo al capdavant. Luis Pardo, el seu deixeble, s'encarregà del laboratori hidrobiològic de València, que mantenia provisionalment llur seu a l'Institut, encara que amb el compromís per part del *Museo* de trobar-ne una altra de més adient (Ministerio, 1919). Una carta de 24 d'abril de 1920 d'Arévalo a Pardo, que reproduïx Casado (1994: 569), mostra com Pardo cercava nou lloc per al laboratori hidrobiològic, amb l'anuència d'Arévalo i Ignacio Bolívar, aleshores totpoderós director del *Museo*. Així, podem llegir:

«Querido Pardo: He recibido tus cartas y por ellas y por las noticias que me dá D. Ignacio [Bolívar] (veo que no te duermes y que vas recogiendo y pulsando opiniones. Parece en efecto muy preferible el emplazamiento en los Viveros y desde luego a Don Ignacio no le parece muy bien el Botánico y este es también mi parecer. Aparte de lo anómalo de formar dentro de un solar de la Universidad una cosa que no ha de tener dependencia ninguna de ella y de que a Beltran pueda parecerle una ingerencia y crear con ella una opinión adversa, el Botánico está mal situado [, (es poco conocido y ahogaria dentro de sus tapias que son una muralla china todo lo que dentro se construyera. Los Viveros son un sitio de porvenir, muy conocido y estimado en Valencia y un buen marco para lo que pretendemos crear. Todo esto aparte de las razones que Don Ignacio pueda tener para no parecerle bien el Botánico y de las cuales yo conozco algunas. Preparate pues para hacer una cosa presentable que la gente conozca estime y utilice.

Debes consultar bien el asunto con Don Paco [Francisco Morote,] (quien seguramente verá en el Botánico mayores facilidades pero a quien seguramente no se le ocultaran los inconvenientes.»

Posteriorment, el mateix Pardo comunicava als seus consocis de la secció de València, a la sessió de febrer de 1921, que l'Ajuntament aprovaria la instal·lació d'un aquari als jardins dels Vivers.

Si trobar una nova seu al *Laboratorio de Hidrobiología* era una preocupació ben recent per a alguns dels naturalistes valencians del moment, n'era de molt antiga, per a uns altres, la de trobar lloc escaient per a la col·lecció paleontològica sud-americana, de mamífers fonamentalment, que regalà José Rodrigo Botet al municipi de València cap al 1889. El seu

director, Eduardo Boscà, catedràtic jubilat de la Universitat, era qui més empenyorat estava en aquest respecte, i incansablement, encara que amb fruit molt escàs, gestionava l'assumpte davant la Corporació. El mateix 1920, Boscà demanava, per enèsima volta, el trasllat de la col·lecció; adduïa, en aquesta ocasió, l'existència de degoters al sostre de l'Almodí, on es trobaven en fase de muntatge els esquelets (AMV-CM, 1920).

Així doncs, Museu Paleontològic, *Laboratorio de Hidrobiología* i, com he exposat anteriorment, Museu Regional cercaven pràcticament alhora unes seues respectives amb caràcter definitiu. En aquesta saó, l'Ajuntament reprenia un vell projecte de 1905 pel qual el Museu Paleontològic s'instal·laria al Pla del Reial, als, aleshores, nous jardins dels Vivers. Així, el primer dia d'abril de 1921, l'Ajuntament aprovava el següent dictamen, alçat el 22 de març per la Comissió Municipal de Monuments, que presidia llavors el regidor Agustín Trigo, farmacèutic de professió i soci de la secció de València:

«Perseverando esta Comisión en sus propósitos de que se construya un edificio adecuado para exponer decorosamente la «Colección Paleontológica Rodrigo Botet», cual corresponde á su grandísima y reconocida importancia, y teniendo en cuenta que sería muy acertado erigir en el amplio Parque que ha de formarse en el Jardín llamado de los «Viveros» un Palacio Municipal de Ciencias Naturales que, además de cumplir su propia finalidad fomentando la cultura general, en tan importante ramo de la Ciencia, serviría para instalar definitivamente la referida Colección Paleontológica, acordóse elevar dictamen al Excmo. Ayuntamiento proponiendo: Que en el Proyecto de nuevo Parque en el Jardín llamado de los Viveros se señale un solar para construir sobre el mismo el «Palacio Municipal de Ciencias Naturales» y que el Sr. Arquitecto del Ensanche formule el oportuno proyecto del edificio. El Presidente, [firma(Agustín Trigo) (AMV-CM, 1921)

Trigo mateix participava de l'acord als socis de la secció a la sessió d'abril, posant èmfasi en el fet que el Palau Municipal de les Ciències Naturals acolliria no tan sols el Museu Paleontològic, ans també allotjaria el laboratori hidrobiològic i el Museu regional (Secció de València, 1921: 185).

A despit de tan prometedor projecte, que permetia albirar una iniciativa real i viable d'institucionalització de l'activitat naturalística a València, la situació no millorà pas en els següents anys; les gestions restaren aturades, encara que no es tancà l'expedient. Així, s'aplegà a les acaballes de 1923, i hagué de ser, una altra volta, Eduardo Rosselló qui empentara la qüestió, i des de la secció de València, feia un crit d'atenció a l'Ajuntament, fent-li memòria del Museu Regional, i oferint-li la seua col·lecció malacològica en cas que es constituïra; a aquest oferiment volgué sumar-s'hi el farmacèutic de Carlet Ramón Trullenque (Secció de València, 1923: 422), el soci que més donacions havia fet al Museu Regional, si atenem a les dades de la taula 1. Morote s'encarregà de gestionar la donació de Rosselló davant la Corporació, i a resultes de tot açò, molt poc després, l'Ajuntament habilitava dues sales al Palau Municipal de l'Albereda –edifici construït amb motiu de l'Exposició Regional de 1909, que no té res a veure amb el projectat Palau de les Ciències– per a exposar la col·lecció provisionalment, fins que no s'acabaren els tràmits per a l'adquisició dels terrenys annexos als Vivers on s'instal·laria el Museu Regional (Secció de València, 1924: 51-52). El 30 d'octubre de 1924, Rosselló comunicava als socis de la secció que ja havia estat instal·lada la seua col·lec-

ció; així i tot, dos mesos després insistia en la necessitat de gestionar «*cerca del Ayuntamiento la continuación y fomento del Museo Municipal de Ciencias Naturales*» (Sección de Valencia, 1925a: 12-13); possiblement, Rosselló no es fiava de l'aparent nou interès de l'Ajuntament, i s'albiraria una llarga estada «provisional», gairebé «eterna», per a la seua col·lecció a l'Albereda. I així, tornava a la càrrega a setembre de 1925, per a queixar-se de les poques facilitats que es donaven per a que el públic visités la col·lecció (Sección de Valencia, 1925b: 355). Mentrestant, es lliurava una lluita encarnissada per cobrir la vacant en la direcció del Museu Paleontològic produïda rere la mort d'Eduardo Boscà, al 1924. Hi participaren el fill d'Eduardo, Antimo Boscà Seytre, que havia succeït Arévalo a la càtedra de l'Institut; Julio Esplugues, jardiner segon del Jardí Botànic i professor auxiliar a l'Institut; i Francisco Beltrán Bigorra, catedràtic a la Universitat, qui va fer-se a la fi amb l'esmentada plaça. El *Laboratorio de Hidrobiología*, al temps, anava afonant-se en la inactivitat, orfe d'ajudes per part del *Museo Nacional de Ciencias Naturales*, i depenent de la tasca aïllada de Luis Pardo; la cerca d'una nova seu, com és natural, esdevingué en qüestió sense cap importància.

A gener de 1926, l'Ajuntament reprengué l'afer pendent del Palau de les Ciències. La Subcomissió de Monuments, Arxius i Museus Municipals obrí nou expedient; amb data 15 de gener, alçava a l'Alcaldia una proposta per a què s'ordenés a la Comissió de Pasejos que assenyalara un solar als Vivers on construir el Palau Municipal. La Comissió de Pasejos contestà, el 26 d'octubre, amb una proposta a l'Alcaldia on recomanava que la qüestió la resolgués la Secció d'Arquitectes. L'Arquitecte Major es dignà de contestar amb data 21 de desembre de 1930, quasi cinc anys després de l'obertura del segon expedient, i més de nou després del primer acord municipal sobre el Palau de les Ciències. I, damunt, es tractava d'una resposta vaga, en la qual l'arquitecte dubtava si calia encomanar el projecte, que hauria de comprendre no només el Palau de les Ciències, sinó tot el conjunt dels Vivers i l'ampliació prevista, directament a un dels arquitectes municipals o bé convocar un concurs públic. El 14 de març de 1931, la Comissió de Monuments, vista la impossibilitat d'escometre la construcció del Palau, perquè encara no era formulat «*el plan de distribución definitiva*» dels Vivers, però també recordant que l'Almodí no reunia gaires condicions per a acollir la col·lecció paleontològica i que l'Ajuntament es trobava en l'obligació moral d'ubicar-la dignament⁵, proposava a l'Alcaldia la instal·lació del Palau de Ciències Naturals a la Devesa de l'Albufera, amb les col·leccions Botet i Rosselló i dos aquaris, l'un per a fauna del llac i l'altre per a la pròpia de la Mediterrània. La Permanent Municipal, quatre dies després, acordà la devolució de la proposta a la Comissió, per tal que fos la Facultat de Ciències qui dictaminara respecte a la idoneïtat del lloc. El dictamen definitiu el lliurà Beltrán Bigorra, en qualitat de director del Museu Paleontològic, però, i no de catedràtic de la Facultat. Beltrán desaconsellava la instal·lació a la Devesa perquè la proximitat de la mar determinava vents humits, saturats de sal, la qual cosa assegurava la destrucció del ossos fossilitzats. El 19 de juny de 1931 s'arxivà l'expedient; es prengué l'acord de desistir de la construcció del Palau Municipal de les Ciències Naturals en qualsevol punt de la ciutat, vist que el director del Museu Paleontològic jutjava «*capaz y en buenas condiciones de luz, etc. el edificio del Almodín*» (AMV-CM, 1926-

⁵ Polèmica eterna que avui, després del recent trasllat de la col·lecció des de l'Almodí a unes dependències de l'edifici central de l'Ajuntament de València, s'ha revifat per les queixes d'alguns descendents de Rodrigo Botet, per la minva d'espai d'exposició.

1931)⁶. Poc després, al mes de novembre, el *Museo Nacional de Ciencias Naturales* es despenia del *Laboratorio de Hidrobiología* –en qualsevol cas virtualment buit d’activitat des de la marxa de Pardo el 1927–, la qual cosa suposava la seua desaparició com a centre científic⁷. Així acabà una iniciativa empresa dèssset anys enrera, i que pogué resultar en la primera institució veritable per al cultiu de la història natural a València.

Bibliografia

AMV-CM (1920), COMISIÓN DE MONUMENTOS, «Museo Paleontológico. El director denuncia la existencia de goteras en el edificio y pide se traslade el M^o a otro lugar», *Arxiu Municipal de València*, Expedients de la Comissió de Monuments, 19/1920.

AMV-CM (1921), COMISIÓN DE MONUMENTOS, «Palacio Municipal de Ciencias Naturales. Que en el proyecto de nuevo parque en el Jardín llamado de los Viveros se señale un solar para construir sobre el mismo dico Palacio», *Arxiu Municipal de València*, Expedients de la Comissió de Monuments, 9/1921.

AMV-CM (1926-1931), COMISIÓN DE MONUMENTOS, «Palacio de las Ciencias Naturales.-Acuerdo de la Subcomisión de Monumentos para que por la Comisión de Paseos se señale el punto destinado para emplazamiento del Palacio de Ciencias Naturales», *Arxiu Municipal de València*, Expedients de la Comissió de Monuments, 23/1926.

ARÉVALO, C. (1907), «Noticia sobre la constitución de un Museo regional de Aragón. Comunicación verbal», *Bol. R. Soc. Esp. Hist. Nat.*, 7, 193.

CASADO DE OTAOLA, S. (1994), *Los naturalistas del cambio de siglo y la introducción de la ecología en España, de 1868 a 1936*, Madrid, Universidad Autónoma, Tesi doctoral inèdita.

CATALÀ GORGUES, J.I. (1995), «La fundació i el període inicial de la secció de València de la *Real Sociedad Española de Historia Natural* (1913-1923)». En: C. Puig-Pla *et al.* (co-

⁶ L’actitud de Beltrán no és gens sorprenent. Progressivament allunyat dels seus companys a la secció de València des que aconseguí la plaça de director del Paleontològic sense cap mèrit -Antimo Boscà havia ajudat son pare en el muntatge dels exemplars des que era ben jove, i Esplugues hi col·laborà en diverses ocasions, mentre que Beltrán mai no s’havia interessat pel Museu-, no li va importar anar contra la línia marcada per ella. A més a més, a Beltrán tant se li’n donava que el Paleontològic assolira una posició destacada com a centre d’investigació. Ja al 1914, en prendre possessió de la càtedra de la Universitat, va assumir la direcció del Jardí Botànic en un moment en què les reformes mampreses pel seu Jardiner Major, Vicente Guillén Marco, obrien esperançades perspectives de millora, i anunciaven un camí vers la plena integració del Jardí universitari a la comunitat botànica internacional (López Piñero, Navarro, 1995, 514); però com que Guillén era recent mort, Beltrán no es preocupà gaire de garantir la continuïtat de les reformes. Sense cap dubte, Beltrán pogué aplegar a ser un bon científic, fonamentalment al camp de la botànica, com es demostra als seus treballs primerencs; arran de l’obtenció de la càtedra, però, s’allunyà de les investigacions, i s’entregà a una frenètica cursa en què anà acumulant càrrecs oficials més o menys relacionats amb la ciència, inclòs el de degà de la Facultat de Ciències. La seua adscripció política dretana li va permetre assolir una posició de privilegi un cop acabada la guerra civil, fins al punt que esdevingué capítost plenipotenciari del grup de naturalistes valencians (Sánchez i Santiró, 1995, 367).

⁷ Per a la història del *Laboratorio de Hidrobiología*, v. Casado (1994)

ord.), *Actes de les III Trobades d'Història de la Ciència i de la Tècnica als Països Catalans*, (Tarragona 1994), Barcelona, Societat Catalana d'Història de la Ciència i de la Tècnica, 153-161.

LÓPEZ PIÑERO, J.M.; NAVARRO BROTONS, V. (1995), *Història de la ciència al País Valencià*, València, Alfons el Magnànim.

MINISTERIO DE INSTRUCCIÓN PÚBLICA Y BELLAS ARTES. SUBSECRETARÍA (1919), «Real Orden de 3 de mayo, incorporando al Museo Nacional de Ciencias Naturales el Laboratorio de Hidrobiología del Instituto General y Técnico de Valencia», *Bol. Ofic. Minist. Instr. Publ. BB. AA.*, 10 (38), 4-5.

PARDO GARCÍA, L. (1920), «Las colecciones de animales inferiores, Moluscos y Artrópodos del Instituto General y Técnico de Valencia», *An. Inst. Gen. Tec. Valencia*, 7 (27), 99-104.

SÁNCHEZ I SANTIRÓ, E. (1995), *Història de la Facultat de Ciències de València (1857-1939). Orígens i Desenvolupament d'una comunitat científica i professional*, València, Universitat de València, Tesi doctoral inèdita.

SECCIÓN DE VALENCIA (1914a), «[Sesión del 28 de enero de 1914]», *Bol. R. Soc. Esp. Hist. Nat.*, 14, 93-95.

SECCIÓN DE VALENCIA (1914b), «[Sesión del 25 de febrero de 1914]», *Bol. R. Soc. Esp. Hist. Nat.*, 14, 159-160.

SECCIÓN DE VALENCIA (1914c), «[Sesión del 25 de marzo de 1914]», *Bol. R. Soc. Esp. Hist. Nat.*, 14, 209-210.

SECCIÓN DE VALENCIA (1914d), «[Sesión del 29 de abril de 1914]», *Bol. R. Soc. Esp. Hist. Nat.*, 14, 253.

SECCIÓN DE VALENCIA (1919), «[Sesión del 30 de octubre de 1919]», *Bol. R. Soc. Esp. Hist. Nat.*, 19, 462-463.

SECCIÓN DE VALENCIA (1920), «[Sesión de mayo de 1920]», *Bol. R. Soc. Esp. Hist. Nat.*, 20, 174-176.

SECCIÓN DE VALENCIA (1921), «[Sesión del 28 de abril de 1921]», *Bol. R. Soc. Esp. Hist. Nat.*, 21, 185.

SECCIÓN DE VALENCIA (1923), «[Sesión sin fecha]», *Bol. R. Soc. Esp. Hist. Nat.*, 23, 422.

SECCIÓN DE VALENCIA (1924), «[Sesión del 31 de enero de 1924]», *Bol. R. Soc. Esp. Hist. Nat.*, 24, 50-52.

SECCIÓN DE VALENCIA (1925a), «[Sesión del 24 de diciembre de 1924]», *Bol. R. Soc. Esp. Hist. Nat.*, 25, 12-13.

SECCIÓN DE VALENCIA (1925b), «[Sesión de septiembre de 1925]», *Bol. R. Soc. Esp. Hist. Nat.*, 25, 355.